

RAȚIONALISM ȘI PREILUMINISM ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI AL XVII-LEA

Gheorghe Firczak

Nașterea Europei moderne, privată prin prisma unei geografii spirituale, în care descoperim diferite „spații mentale” este un proces, pe de o parte lipsit de omogenitate, pe de altă parte relativ îndelungat. Modelul european luminist are consecințe de necontestat asupra spiritualității următoarelor două secole². Privit în ansamblu, din perspectiva temporară acest model este subsumat unui secol care „s-a născut cu cea de-a doua revoluție din Anglia și s-a terminat în anul 1789”³. Privit ca un fenomen neomogen din perspectiva raporturilor între diferitele zone ale Europei⁴, se subsumează unor forme valorice diferite ca intensitate și ca durată. Observația ne duce cu necesitate la o realitate, constatată și analizată de Pierre Chaunu. O Europă asincronă presupune o dezvoltare în „trepte”, a căror valorizare parcurge un drum ascendent de la est la vest⁵. Accentele de valorizare a contribuțiilor diferitelor culturi naționale nu întotdeauna este evidențiat la nivelul axiologic al exprimărilor, dar traseele istoriografice nu sunt nici pe departe încheiate.

Modelul cultural european luminist este privit mult mai unitar prin prisma apariției lui „Homo Europaeus”, ceea ce determină o unitate continentală, în care Răsăritul și Apusul, Ortodoxia și Catolicismul au fiecare un rol bine definit⁶.

Indiferent de unitatea mai mult sau mai puțin contestată a Secolului Luminilor, în mod firesc se naște o întrebare legată de premisele acestui fenomen. Dacă privim erudiția ca pe o sinteză a luminismului, ca pe o forță de exprimare a acestuia, ne întrebăm în ce măsură caracteristicile amintite pot avea valori într-o perioadă anterioară. Evident că Aufklärung-ul este precedat de Frühaufklärung, că preiluminismul poate fi definit ca o criză a conștiinței europene⁷. Într-o relație preiluminism-iluminism, Transilvania, ca entitate în Europa

1. Romul Munteanu, *Cultura Europeană în Epoca Luminilor*, Vol. I, București, 1981, p. 15.

2. Paul Hazard, *Gândirea Europeană în secolul al XVIII-lea*, București, 1981, p. 5.

3. J.M. Goulemot, M. Delounay, *La siècle des lumières*, Paris, 1968, p. 5.

4. Domokos Kosáry, *Újjáépítés és polgárosodás 1711-1862 (Reconstrucție și civilizație)*, Budapest, 1990, p. 12-13.

5. Pierre Chaunu, *La Civilisation de l'Europe des lumières*, Arthaud, Paris, 1971, p. 20-21.

6. Victor Neumann, *Tentația lui Homo europaeus. Geneza spiritului modern în Europa Centrală și de Sud-Est*, București, 1991, p. 13.

7. Pompiliu Teodor, *Interferențe iluministe europene*, Cluj-Napoca, 1984, p. 25-27.

Central-Răsăriteană, își are statutul său distinct⁸. Este și ea indiscutabil supusă influențelor Frühaufklärung – ului, dar aceasta îi depășește hotarele pentru că modelul cantemirian, cu certe valențe teoretice dar și practice, confirmă cel puțin cunoașterea valorilor europene⁹. Un alt argument este spiritul novator al lui Petru cel Mare, care deschide tărâmul contactului valorilor rusești cu cele europene în contextul modernizării¹⁰.

Posibilitatea exprimării interferențelor în spații transilvănene derivă din evoluția generală a principatului în secolul al XVII-lea. Problematika are o conotație internă și una externă.

Principatul este, prin excelență, un regim nobiliar, pentru că, fie și cu aprobarea Porții, principele este ales de Dietă, situație legiferată la întrunirea acesteia la Cluj, în anul 1543¹¹. Prerogativele principelui se puteau manifesta în funcție de gradul de autonomie al Transilvaniei în raport cu Poarta otomană. Sistemul politic al principatului impune, în contextul epocii, dominația semnatarilor celebrului Unio Trium Nationum, împărțiți în Nobiles, Siculi Și Saxones. Pentru o perioadă îndelungată aceștia apar, după cum just observă David Prodan, ca „părți”, ce doresc să anihileze opoziția „țăranilor” împotriva „nobililor”. Din acest context reiese clar că sistemul principatului în conotația sa internă este bine argumentat social, pentru cele trei categorii privilegiate. Evident că sistemul politic este completat de preponderența celor patru religii recepte¹².

Conotația externă a genezei principatului Transilvaniei rezultă din rivalitatea dintre Austria și Imperiul Otoman¹³. Disputa, nu va înceta decât în momentul în care regimul habsburgic va reuși încorporarea Transilvaniei.

Secolul al XVII-lea aduce cu sine înnoiri semnificative în principatul Transilvaniei. Accentuarea Reformei va determina noi imbolduri religioase dar și reevaluarea „sensului național al națiunii”¹⁴. Domnia lui Gabriel Bethlen (1613-1629) accentuează tendințele autoritare ale principelui și susținerea evidentă a prozelitismului calvin, două procese care se împletesc, scopul fiind lupta contra Habsburgilor catolici. Probabil că din aceleași rațiuni îl confirmă pe Teofil de la Prislop ca episcop ulterior, acordând facilități economice preoților români¹⁵.

După Gabriel Bethlen, în timpul lui Gheorghe Rakoczi I (1630-1648) și Gheorghe Rakoczi al II-lea (1648-1657) nu numai că nu se renunță la tendințele de prozelitism calvin, dar acestea se și accentuează în detrimentul chiar și al celorlalte trei religii recepte, mai ales a unitarienilor¹⁶. La mijlocul secolului al

8. David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984, p. 94-101; 134-136; Domokos Kosáry, op. cit., p. 45.

9. Pompiliu Teodor, Dimitrie Cantemir și preiluminismul sud-est european, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, XIX, 1976.

10. Petre P. Panaitescu, *Le prince Démetre Cantemir et le mouvement intellectuel russe sous Pierre le Grand*, în „Revue des études slaves”, VI, 1926, p. 225-262.

11. Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae, I, Budapest, 1875, p. 175-176.

12. David Prodan, op. cit., p. 94-101.

13. Istoria României, vol. II, 1962, p. 800.

14. David Prodan, op. cit., p. 101.

15. Istoria României, vol. III, București, 1964, p. 149-150.

16. Ibidem, p. 162.

XVII-lea Transilvania este într-o ofensivă anticatolică dar și într-un context confederativ al celor trei țări române¹⁷.

Impactul Reformei în Transilvania se poate sesiza nu numai în plan politico-religios, prin întărirea autorității principelui din timpul domniei lui Gabriel Bethlen și a lui Gheorghe Rakoczi I și a extinderii rapide a cultului calvin, ci și în plan mental și cultural.

Fenomenul modern, idealurile sale, atitudinile sale, circulația ideilor și prefacerile care le presupune, toate acestea au antecedente pe care secolul al XVII-lea le exteriorizează prin modalități care nu trebuie neglijate, dimpotrivă este necesar ca ele să fie cunoscute. Acestea dezvăluie mai degrabă valențe moderne, decât o perpetuare a evului mediu¹⁸. Practic, acum începe marea aventură a europenizării printr-un contact cu Occidentul, dar presbiterianismul teologic și cartesianismul filosofic aduc ele însele europenismul în mediile transilvane¹⁹. Pericolul este considerat mare, pentru că sinoadele bisericii reformate intervin direct, întrunindu-se la Satu Mare, în anul 1646, și la Iernut (Luduș), în anul 1673, ca să condamne accentele de puritanism și raționalism, care constituiau un pericol chiar și pentru Reformă²⁰.

În schimb prozelitismul calvin se extinde dincolo de ceea ce pare a fi imposibil. Mitropolitul ortodox Simion Ștefan tipărește la Bălgrad, Noul Testament (1648). Scopul mărturisit în prefață este acela de atragere a românilor ortodocși la calvinism. Miza este mare, pentru că însuși Gheorghe Rakoczi I sprijină financiar efortul depus de Simion Ștefan, în speranța că românii vor adera la calvinism. Dar efectul nu se menține doar în limitele scontate. Noul Testament se dovedește a fi un prilej de folosire a limbii române²¹. Este un moment cultural esențial prin consecințe, pentru că se impune ca o acțiune de raționalizare a cunoștințelor biblice și un început în folosirea limbii române, ca limbă națională.

Și catolicii încearcă să țină pasul cu vremea. Datorită impetuozității Reformei se adaptează și ei noilor cerințe, încercând traduceri pe teme religioase. Printre ei, Gheorghe Buitul, realizează o ediție românească a „Catehismului” lui Canisius, care după moartea sa va fi trimisă pentru tipărire la Bratislava, în anul 1636²².

În literatura religioasă maghiară din Transilvania calvinismul „oficial” respinge tendințele puritane, care doresc o descentralizare a comunităților religioase. Puritanii încearcă prozelitismul lor propriu, concretizat în scrieri religioase, traduse sau originale. În a doua categorie se înscrie cartea lui Paul Medgyesi „Praxis pietatis” (1636), cele ale lui Ioan Mikolai Hegedüs (1617-1667) și Petru Kovasznai (1616-1673).

17. Ibidem, p. 163-172.

18. Virgil Cândea, *Războiul dominantă*, Cluj-Napoca, 1979, p. 227.

19. Gheorghe Firczak, *Aspecte ale Iluminismului maghiar din Transilvania*, în „Sargetia”, XXI-XXIV, 1988-1991, p. 755.

20. *Istoria României*, vol. III, p. 295.

21. *Istoria Literaturii Române*, vol. I, București, 1970, p. 347-348.

22. *Istoria României*, vol. III, p. 302.

Activitatea sașilor, în plan teologic, se cantonează în coordonatele tradiționale ale luteranismului, aceasta neînsemnând că nu fac și ei câțiva pași înainte. Andrei Teutsch (1669-1730), medic și jude regesc, este un pietist convins acționând în acest sens, începând cu sfârșitul secolului al XVII-lea. Limba germană este din ce în ce mai mult folosită, fie în predici, fie în cântece religioase²³.

Toate acestea se înscriu în fenomenul de „conștientizare” a religiei, realizându-se o legătură mult mai strânsă între subiectul cunoscător și obiectul cunoscut. Momentul următor va fi cel al afirmării „rațiunii”, ca un factor esențial al existenței umane.

Raționalismul, ca delimitare națională necesită o abordare ce presupune cel puțin două precizări. Într-o primă expresie ni se dezvăluie aspectul epistemologic, în care gândirea este sursă și argument al cunoașterii. De aici criteriile de evaluare a adevărului, care în secolul al XVII-lea transformă omul contemplativ în subiect cunoscător. Cea de a doua latură implică încrederea în „rațiune”, în modalitățile oferite de aceasta pentru surprinderea aspectelor realității. Și în acest caz rolul subiectului cunoscător este imens.

Am precizat că în secolul al XVII-lea Reforma supune religia unui proces prin care rolul credinciosului este mult mai mare, printr-o conștientizare a credinței sale. „Principiul protestant – spune Hegel – este că în creștinism, interioritatea devinse în mod universal conștientă ca gândire, ca fiind aceea la care oricine are dreptul; ba chiar gândirea este o datorie a fiecăruia, totul se bazează pe ea”²⁴. De aici și până la raționalism nu mai este decât un pas. Acesta este făcut de René Descartes (1596-1650), cel care prin opera sa abordează în plan teoretic, modalitățile spiritului modern. „Marea influență pe care a exercitat-o Descartes asupra epocii sale și asupra formării filosofiei în general se datorește mai cu seamă faptul că el a plecat, în mod liber și simplu și totodată popular, înlăturând orice presupuziție, de la gândurile populare însele și de la propoziții cu totul simple și a redus conținutul la gândire și întindere, adică la ființă, și că a pus în fața gândirii acest opus al ei”²⁵. Aprecierea lui Hegel surprinde întreaga complexitate a valorilor rezultate din opera lui Descartes, pentru că prin el noua filosofie „părăsește cu totul, în ce privește principiul, teologia”²⁶. Viziunea gânditorului francez este totalizatoare pentru că nimic nu este, potrivit ei, în afara rațiunii. Aceasta presupune deci o ontologie „cu punctul de plecare în ideea de raționalitate integratoare”²⁷.

Întreaga existență a lui Descartes, opera sa se încadrează în ambianța epocii. S-a născut într-un mic oraș francez, La Haye, din provincia Touraine. Începuturile educației sale nu se pot concepe în afara unui colegiu ezuit, de care,

23. Ibidem, p. 303.

24. Georg Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei*, vol. II, București, 1964, p. 406.

25. Ibidem, p. 407.

26. Ibidem, p. 406.

27. Gheorghe Vlăduțescu, *O istorie a ideilor filosofice*, București, 1990, p. 284.

firesc, nu este pe deplin mulțumit. La Universitatea din Poitiers își ia licența în drept, imediat după aceea înrolându-se în armată. Cătreieră Europa, oprindu-se în Olanda, „țara toleranței”, care aduna pentru instruire tot ceea ce puteau oferi mai bun mediile protestante, dar nu numai. În această țară își desăvârșește opera filosofică și științifică. Spre sfârșitul vieții este invitat la Curtea reginei Cristina, la Stockholm, unde nesuportând clima moare la 11 februarie 1650²⁸. Pentru economia lucrării noastre, aceste succinte date biografice a lui Descartes sunt deosebit de importante, pentru că ele argumentează, pentru contextul perioadei, circulația europeană a oamenilor și, mai ales, a ideilor. Cu atât mai mult cu cât Descartes, după afirmația lui Hegel, „începe epoca nouă a filosofiei, epocă în care culturii i-a fost hărăzit să sesizeze principiul spiritului ei mai înalt în gânduri, în forma universalității...”²⁹.

Impactul cartesianismului asupra spiritualității europene este colosal. Mai întâi în Olanda, unde și-a desăvârșit Descartes opera, apare un continuator pe măsură, Baruch Spinoza (1632-1677), dacă ar fi să apelăm măcar la un singur exemplu. Ideile sale cunosc o răspândire imediată în spațiu și o perpetuare în timp³⁰.

Forța de pătrundere a cartesianismului se poate sesiza și în Europa Central – Răsăriteană. În mediile transilvane semnalăm lucrarea lui Nicolae Apati „Vita triumphans civilis” (1688) și compendiul de filosofie cartesiană al lui Ioan Pap Szathmari, „Philosophia prima seu metaphysica brevibus aphorismis delineata” (1682). Raționalismul are și adversari, care se exprimă de pe poziții catolice, cum este cazul lui Gavriil Ivul (1619-1679), autor al primelor lucrări filosofice redactate de un român transilvănean: „Logica” (1654), „Philosophia” (1655) și „Philosophia novella” (1661)³¹. Raționalismul cartesian, prin filieră germană, este prezent și în opera lui Dimitrie Cantemir, care dezvoltă o filosofie și o metodologie a istoriei pe principii moderne³², ce se circumscriu evident unui preiluminism sud – est european³³.

Opera lui Ioan Apacza Csere (1625-1659) este expresia cea mai profundă a raționalismului cartesian în Transilvania. În aceste condiții evident că ea nu poartă amprenta originalității, dar are meritul de a contribui la răspândirea în epocă a raționalismului. Este și punctul de vedere precizat în literatura de specialitate, privitoare la Transilvania³⁴.

El este, într-un anume sens, omul epocii sale. S-a născut în anul 1625 la Apața (jud. Brașov), provenind dintr-o familie de iobagi săraci. Fiind un tânăr cu înclinații spre învățătură este remarcat și ajunge la 17 ani la Cluj – începând cu

28. René Descartes, *Discurs asupra metodei*, București, 1957, cu un Cuvânt introductiv, de Gheorghe Pușcașu, p. 11-12.

29. Georg Hegel, *op. cit.*, p. 409.

30. Radu P. Voinea, *Descartes și spiritul științific modern*, în vol. *Descartes*, 1990, p. 19-21.

31. *Istoria României*, vol. III, p. 307.

32. Gheorghe Al. Cazan, *Receptarea gândirii cartesiene în filosofia românească*, în vol. *col.*, p. 96-97.

33. Pompiliu Teodor, *Interferențe iluministe europene*, p. 49-71.

34. Apáczai Csere János, *Bölcsészeti Dolgozatai*, Pest, 1867, cu o introducere de Cyrill Horvath, Apáczai Csere János mint bölcész (Ioan Apacza Csere ca filosof), p. 7; *Istoria României*, vol. III, p. 305.

toamna anului 1643 studiază timp de cinci ani la Colegiul „Bisterfeld” din Alba Iulia. Ajunge în atenția episcopului Geleji Katona Istvan, care îl trimite, în anul 1648, la studii în Olanda. Audiază cursuri la mai multe universități, susținându-și în anul 1651 doctoratul în teologie. Se căsătorește în Olanda, iar în anul 1653 revine acasă, devenind profesor și unul din rectorii Colegiului din Alba Iulia. La 2 noiembrie 1653 în lecția introductivă „De studio sapientiae” face o analiză a sistemului de învățământ, descoperindu-i mai ales neajunsurile, ceea ce îi crează greutăți profesionale. Dar nu cedează și alcătuiește, în anul 1654, un proiect de reformă a învățământului, care prezentat în fața corpului profesoral de la colegiu provoacă o adevărată furtună. Adversarul său cel mai de temut este Isac Basire, fost confesor al regelui Angliei, Carol I, devenit un intim al principelui Gheorghe Rakoczi al II-lea. Pentru că Ioan Apaczai Csere încearcă să întocmească un regulament al bisericii presbiteriene, Basire îl acuză că de fapt, prin regulament nu vrea altceva decât să-l scoată de sub autoritatea principelui, acuzându-l că este un independent puritan. Principele Rákoczi, în anul 1655, anchetează cazul său și îl mută disciplinar ca profesor la o școală neînsemnată din Cluj, unde rămâne până la moarte, la 31 decembrie 1659³⁵. Prin strădaniile sale această școală, în cele din urmă, este ridicată la rangul de colegiu^{35bis}.

Perioada studiilor, din anii petrecuți în Olanda, este după cum se poate observa foarte apropiată de anii în care Descartes a stat în Țara Lalelelor. De aceea este firesc ca formația intelectuală a lui Ioan Apaczai Csere se concretizează sub influența cartestianismului, în primul rând ca stare de spirit și în al doilea rând ca sistem filosofic. Încă din anii studiilor a redactat la Utrecht în anul 1651 „Magyar Logikácsk” (Mica logică maghiară) și în anul 1653 „Magyar Encyclopedia” (Enciclopedia maghiară).

Opera sa, prin deschiderea spre nou, se circumscrie de fapt epocii care urmează³⁶. Pentru el tot ceea ce este viu se supune contrariilor care se regăsesc în interiorul proceselor³⁷. Mișcarea este o caracteristică a corpurilor și, în forma ei inițială, ea este de la Dumnezeu, care determină în fază incipientă atât mișcarea cât și repaosul. Este evident că analizând natura Csere János se cantonează în limitele mecanicii³⁸. Concepția sa teologică se subsumează teismului pentru că lumea este o creație divină și legile sale sunt de esență divină³⁹.

Concepând una din lucrările sale, „Magyar Logikacska”, Apaczai o trimite principelui Transilvaniei, pentru a-i servi tânărului Francisc Rákóczi, pentru educarea sa ca viitor conducător⁴⁰. Știința – spune el – îl face pe om înțelept, și în ajută în cunoașterea lucrurilor în general și în aprofundarea limbilor⁴¹. În

35. Révai Nagy Lexikona, vol. I, Budapest, 1911, p. 725-726.

36. Apaczai Csere János, op. cit., p. 7.

35.bis. Zsigmond Jakó, Philobiblon, Transilvan. Studii, București, 1977, p. 394.

37. Ibidem, p. 10.

38. Ibidem, p. 28.

39. Ibidem, p. 29.

cadrul ei distinge evident logica. „A logika oly tudomány, mely megtanít a dolgosnak, közönséges tekinteteknek feltalálására es azóknak jól megítélésére”⁴². Magyar Logikácska” se încheie cu un capitol special, care cuprinde povește pentru un tânăr care este cuprins de febra învățaturii⁴³. „Nem is lehetünk mind papok”⁴⁴ – spune el la un moment dat și continuă: „a bölcseiség pedig soha senkit meg nem csalt”⁴⁵.

După cum putem constata eforturile sale, fără ca el să o mărturisească deschis, se circumscriu idealului luminării. Toate îndemnulile sale preced, e drept într-o formă primară, ceea ce Kant sintetiza mai târziu: „Să ai curaj în folosirea propriului tău intelect ! este deci deviza iluminismului...”⁴⁶.

„Magyar Encyclopeadia” este conceput ca un manual care trebuie să cuprindă: „minden eddig feltalált, igaz es hasz nos bölcseiségnek szép rendbe foglalása, és magyar nyelven világra bocsátása”⁴⁷. Este o evidentă prevestire a spiritului enciclopedist iluminist care va instrumenta folosirea limbii naționale în răspândirea cunoștințelor⁴⁸. Dealtfel Apáczai tot timpul vieții lui militează pentru înființarea de școli elementare cu limba de predare maghiară și tipărirea de cărți în limba maghiară, care să fie vândute la prețuri cât mai ieftine, reușindu-se astfel, ceea ce Kant definea ca o ridicare din starea de minorat⁴⁹. De altfel, în acest plan al tipării cărților, eforturile lui Apáczai sunt continuate, tot în secolul al XVII-lea, în ultimul deceniu, de tipograful Misztótfalusi Kis Miklós⁵⁰.

Apáczai Csere János prin eclectismul științific, filosofia raționalistă și, mai ales, permanenta sa grijă pentru ridicarea poporului prin educație și folosirea limbii naționale se circumscrie geografiei spirituale a preiluminismului din Europa Central– Răsăriteană. De altfel opera sa este apreciată la justa sa valoare abia începând cu Secolul Luminilor, constatare ce rezultă chiar din cercetările maghiare⁵¹.

Secolul al XVII-lea se relevă în mediile transilvănene prin Reformă și Raționalism, mai ales în a doua sa jumătate, prin afirmarea Preiluminismului ca un preludiu al Epocii Luminilor.

40. Ibidem, p. 33.

41. Ibidem, p. 35.

42. Ibidem, p. 36, „Logica este acea știință care te învață să descoperi trăsăturile comune ale lucrurilor și explicarea lor adecvată”.

43. Ibidem, p. 52-63.

44. Ibidem, p. 53, „Nu putem fi cu toții preoți”.

45. Ibidem, „Dar știința nu a înșelat niciodată pe nimeni”.

46. Immanuel Kant, Ce este iluminismul?, în vol. Iluminismul, Antologie, studiu introductiv și note bibliografice de Romul Munteanu, p. 425.

47. Apáczai Csere János, op. cit., p. 64, „... Toate cunoștințele adevărate și folositoare descoperite până acum, ordonarea lor exactă și publicarea lor în limba maghiară”.

48. Zoltán Éder, Benkő József, Nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság (Benkő József și activitatea sa în cultivarea limbii și Societatea Maghiară Transilvană pentru Cultivarea limbii), Akadémiai Kiadó, Budapeșt, 1978, p. 39.

49. István Mészáros, Népoktatásunk 1553-1777 között (Învățământul primar maghiar între 1553 și 1777), Bp., 1872, p. 82.

50. Zsigmond Jakó, op. cit., p. 377-378.

51. A Magyar Irodalom története 1866-ig (Istoria literaturii maghiare până la 1866), főszerkesztő (redactor responsabil) István Söter, Budapeșt, 1964, p. 248-249.

LE RATIONALISME ET LE PRÉILLUMINISME EN TRANSYLVANIE DANS LE XVIIÈME SIÈCLE

R é s u m é

Le préilluminisme peut être défini comme une crise de la conscience européenne. Dans une relation préilluminisme-illuminisme la Transylvanie, comme une entité dans l'Europe Centrale et de Sud-Est, a son statut distinct, en étant une espace des interférences culturelles.

Le phénomène moderne, ses idéals, ses attitudes, la circulation des idées et les transformations qu'il suppose, tous ces faits ont des antécédants dans le XVII-ème siècle. La pénétration des idées de l'Europe se réalise par un contact direct avec l'Occident, où le presbyterianisme théologique et le cartésianisme philosophique apportent les idées de l'Europe dans la société de la Transylvanie, par les divers moyens.

L'impacte du cartésianisme sur l'esprit de l'Europe, donc sur la société de la Transylvanie, aussi, c'est énormément. Il se concrétise ici par l'oeuvre de Apáczai Csere János (1625-1659). Par l'éclectisme scientifique, la philosophie rationaliste et surtout, par une continue préoccupation pour l'élever le peuple par éducation et l'utilisation de la langue nationale s'inscrit à la géographie spirituelle du préilluminisme de l'Europe Centrale et Sud-Est.

Le XVII-ème siècle se relève dans la société de la Transylvanie par la Réforme et le Rationalisme, notamment pendant sa deuxième moitié, par l'affirmation du Préilluminisme, comme une ouverture de l'Epoque des Lumières.